

UOT 81`28; 81`286

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL

**NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ FONETİK DƏYİŞMƏNİN
DERİVATOLOJİ PROSESLƏRƏ TƏSİRİ**

Məqalədə Naxçıvanın dialekt və şivələrindəki bəzi dil faktlarında fonetik tərkibin dəyişməsi və onun söz yaradıcılığına təsiri proseslərindən, həmçinin əmələgəlmə yollarından bəhs olunur. Naxçıvanın dialekt və şivələrində söz yaradıcılığı prosesinin maraqlı üsullarından biri də fonetik üsuldur. Morfoloji üsulla söz düzəltməyə nisbətən daha az inkişaf etsə də, bu üsulla yaranan dil faktlarına da rast gəlinir. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt-şivə layı struktur-semantik, leksik-qrammatik, qrammatik formaları baxımından ədəbi dilə bənzəməsinə baxmayaraq, müəyyən derivatoloji məqamlar baxımından Azərbaycan ədəbi dilindən fərqlənir. Bu baxımından sintaksis və morfologiyanın münasibətlərini göstərən qiymətli, zəngin materiallarla qarşılaşırıq. Fonetik üsulla yaranan leksik vahidlərə Naxçıvanın dialekt və şivələrindən toplanmış dil faktları nümunə gətirilir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, fonetik dəyişmə, dialekt və şivə, söz yaradıcılığı.*

Naxçıvan dialekt və şivələrinin formalaşma mərhələsinə nəzər saldıqda derivatoloji proseslərin bir neçə istiqamətdə getdiyini müşahidə edirik. Bu prosesə Azərbaycan dili fonunda müraciət etdiyimiz zaman B.Məhərrəmlinin fikirləri maraq doğurur. O, bu məsələ ilə bağlı yazır: “Bəzi ilkin söz kökləri tarixi inkişaf nəticəsində fonetik qanunauyğunluqlardan yaranan səbəblərlə bağlı olaraq yeni leksemlərə çevrilmiş, bir qrup köklərdə şəkilçiləşmə nəticəsində yeni derivatlar yaranmış, digər bir qrup söz kökləri asemantikləşməyə məruz qalmış, rudiment şəklində digər sözlərin tərkibində izlərini saxlamışdır” [7, s. 79]. Sözlərin səs tərkibi nisbi sabitliyə malikdir. Onlar zaman-zaman müəyyən dəyişmələrə uğramışdır. Bayram Əhmədovun təbirincə desək, sözlərin fonetik qabığı da tədricən dəyişir. Xüsusilə iki və çoxhecalı sözlərdə, şəkilçili və mürəkkəb sözlərdə bu proses daha güclü olur. Bunları izləmək çox vacibdir. O, bu barədə yazır: “Fonetik qanunları bilməklə biz çox zaman sözlərin ən qədim formalarını üzə çıxardır, onun əvvəllər daşdığı məna ilə sonra kəsb etdiyi mənalar arasında əlaqə və münasibətləri müəyyənləşdirdikdə bilirik” [4, s. 22]. Bu cür çoxşaxəli söz yaradıcılığı prosesi dilimizin lüğət fondunu zənginləşdirmişdir. Şəkilçiləşməyəqədərki dövrdə fonetik yolla sözyaratmanın müxtəlif istiqamətləri mövcud olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində fonetik yolla söz yaradıcılığından S.Cəfərov, S.Əlizadə, M.Yusifov, F.Cəlilov, Q.Bağirov, B.Xəlilov, A.Hacıyeva və digərlərinin əsərlərində bəhs olunmuşdur. S.Cəfərov ilkin söz köklərində fonetik yolla söz yaradıcılığının səbəblərini və mahiyyətini izah etmişdir. Naxçıvan dialekt və şivələrində qədim söz yaradıcılığı üsullarından bəhs edərkən, təkhəcalı söz köklərindəki variantlılığın da derivatoloji mahiyyətini nəzərə almaq lazımdır. Söz kökündəki fonovariantlar tarixən semantik diferensiallaşmaya təkan vermiş faktlardan biridir. Fonoloji əvəzlənmələrin söz yaradıcılığı ilə nəticələndiyini qeyd edən S.Cəfərov göstərir ki, “...sözdə səslərin dəyişməsi nəticəsində yeni sözlərin əmələ gəlməsi prosesi dilimizin tarixi inkişafını, başqa türk dilləri ilə olan əlaqə və münasibətini öyrənmək işinə çox kömək edə bilər” [3, s. 91]. Beləliklə, Naxçıvan dialekt və şivələrində də söz tərkibində səslərin dəyişməsi prosesi böyük əhəmiyyət kəsb edir və tarixi-müqayisəli metodun əsas vasitələrindən biri olaraq özünü göstərir. Belə ki, söz köklərinin fonetik dəyişmələr əsasında semantik diferensiallaşması, görüldüyü kimi, etimoloji mənəni mühafizə edən vahidlərdə daha aydın şəkildə öz əksini tapır. Etimoloji mənəsi müəyyən olmayan, yalnız fonetik oxşarlıq üzrə qarşılaşdırılan sözlərdə

isə köklərin eynimənşəli olması şübhəli qalır. Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, “türk dillərinin inkişafının daha qədim dövrlərinə getdikcə leksik, morfoloji və sintaktik yollarla yeni sözlər yaratmağa nisbətən, fonetik yolla sözyaratmanın daha fəal olduğunu görürük” [2, s. 198]. Aparılmış təhlillər göstərir ki, şivələrdə də söz yaradıcılığı problemini səs dəyişmələri ilə əlaqəli tədqiqinə ehtiyac var. Naxçıvan dialekt və şivələrində çoxlu sözlər də var ki, onlar məhz səs dəyişmələri ilə formalaşmış və derivatoloji proseslərə təsir göstərmişdir. Onları ümumi halda belə qruplaşdırmaq olar. 1) səslərin əvəzlənməsi, 2) səs artımı, 3) səs düşümü, 4) səslərin yerdəyişməsi.

Səslərin əvəzlənməsi. Naxçıvan dialekt və şivələrindən toplanmış dil faktlarının təhlili göstərir ki, onlarda mənə haçalanması səslərin əvəzlənməsi ilə müşayiət olunur. Yəni semantik ayrılma başlayan söz səsləri dəyişmə qanunları əsasında müstəqil sözlərə çevrilir. Belə səs dəyişmələrini üç qrupda birləşdirmək olar: a) saitlərin əvəzlənməsi, b) samitlərin əvəzlənməsi, c) sait və samitlərin əvəzlənməsi.

Naxçıvanın şivə leksikasında bir çox sözlər vardır ki, onlar mənə tələbi əsasında saitlərin dəyişməsi ilə müxtəlif sözlərə çevrilmişdir. Belə ki, saitlərin dəyişməsi ilə semantik differensiallaşma əvvəlində samit iştirak etməyən sözlərdə daha çox rast gəlinir. Yəni şivə sözlərində samitlə başlayan sözlərdə də mənə fərqlənmənin sait dəyişməsi ilə nəticələnməsini görürük. Biz əvəzlənən saitlərin fərqləndiyi sözlərdə iki cəhəti əsas götürürük: saitlərin əvəzlənmə qanunauyğunluğu, sözlərin semantik əlaqəliliyi. Bu iki cəhət indiki bir sözü başqa sözlə bağlayırsa, deməli, səs əvəzlənməsi ilə bir sözdən ikinci bir sözə keçid tamamlanır. Bu meyarla yanaşdıqda bir çox şivə sözlərinin mənə tələbi və sait yerdəyişməsi nəticəsində başqa mənəli sözlərə keçdiyini görürük. Bu məsələ ilə bağlı A.A.Axundov yazır: “Azərbaycan dilinin saitlər sistemi özünün bütün tarixi inkişafı boyu qapalıq-açıqlıq fərqləndirici əlamətini qorumuşdur” [1, s. 35]. Başqa sözlə, qapalı və açıq saitlərin bir-birini əvəzlənməsinə demək olar ki, təsadüf edilməmişdir. Biz bu istiqaməti əsas götürürük ki, sait əvəzlənməsində açıq və qapalı saitlər öz növbəsində əvəzlənir və bu fonetik hadisə geniş yayılmışdır. Mövcud sözün geniş mənəsi bir formaya sığışmadıqda sait səs dəyişməklə semantik cəhətdən əlaqəli başqa bir sözlərə keçid başlanır. Bu prosesdə səs əvəzlənmələri ilə yanaşı yeni söz yaranmasında kökə qovuşmuş şəkilçinin də böyük rolu olur.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində müşahidə olunan bəzi dil faktlarını təhlilə cəlb edək: məsələn, dələmə – yenicə maya tutan pendir. Dialektoloq A.Ə.Hüseynov qeyd alıb ki, dələmə sözü şimal şivələrində dələmə şəklində işlənir [4, s. 62]. Onda öncə kök olmuş döl (döl vaxtı, döl tutmaq və s) ö>ə əvəzlənməsi ilə dələ (əmə) kimi formalaşmalıdır. Döl sözü də qədim tö- ilə bağlanır. Burada əmə//ım=ə şəkilçi olub sözlə qoşulmuş, əvvəlki kök müstəqilliyini itirmişdir. Goduş (bəzi fonetik variantlarda doduş kimi də təsadüf olunur) ağzı enli saxsı qab. Bu söz kök və şəkilçi qovuşduğundan ibarətdir. Onun kökü god, əslində gödək sözü ilə eyni köklüdür. God ö>o əvəzlənməsi ilə kod şəklinə çevrilmiş olur. Hər iki sözdə boyca alçaqlıq, kiçiklik mənəsi var. Burada -uş şəkilçisi kökə bitişmişdir. Bu kökdən törəmiş güdül “dibçək” sözü isə artıq qapalı açıq sait əvəzlənməsi formasındadır.

Naxçıvan dialekt və şivələrində bir çox sözlər işlənir ki, onların formalaşmasında qapalı saitlərin əvəzlənməsinin də rolu var. ı-i, i-ı əvəzlənməsi. Məsələn: pusqu //buşqu // pışqu// pışqu kiçik mişar. Sözlərin kökü biç- i>ı əvəzlənməsi nəticəsində biç şəklinə düşmüş, ona qoşulan şəkilçi isə sait ahənginə tabe olmuşdur. Quraş – parça kəsiyi. Bu söz mənəca ədəbi dildəki qıraq (kənar) sözü ilə bağlana bilər. Mənə fərqi ı>u ilə ayrılır. Burada həmin sözlə qulax sözü ilə bağlamaq olmaz. Çünki r hərfi l ilə əvəzlənə bildiyi halda, l hərfi r ilə əvəzlənə bilməz.

Puşqax evin küncü, divarların kəsişdiyi bucaq kimi yer. Bu sözün kökü biç-feli i>u əvəzlənməsi ilə bucaq //puşqax şəklində düşür. Həqiqətən də müasir bucaq sözü də qədimdə “burçac//burçaq şəklində r samit düşümü ilə formalaşdığı kimi, buşqax sözü də biçqax şəklində işlənmişdir” [4, s. 67]. Nəticədə sözlərdəki mənə fərqi formanın dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Naxçıvan dialekt və şivələrində samitlərin əvəzlənməsilə də derivatoloji proseslərin baş verməsini müşahidə etmək mümkündür. Naxçıvan dialekt və şivələrində dialektal kökü sözünün yuxarı məxrəc samitlərinin dəyişməsi nəticəsində əmələ gəlməsinə diqqət edək: kökü yumurta ilə göyörtinin qarışığından hazırlanan xörəkdir. Bu sözün etimologiyasını düzgün araşdırmaq üçün q-k-y xəttinə nəzər salaq: “qöqərçin-gögərçin-göyərçin, iqbə-ikbə-iydə, qöqçək-kökçək-göyçək, çiqirbək-çəkirbək-çəyirdək, əqri-əkri-əyri, boqul-bəkil-bəyil və s.” [2, s. 341]. Onda kökü sözü kök-ü şəklində kök və şəkilçi hissələrinə ayrılaraq kök öncə qoq-koq-kök-köy olur ki, bu da köy (ər-ti) sözü ilə bir mənə dairəsinə düşür. Kök+ü - kökü, ö>u ilə kökü şəklini alır. q-k samit dəyişməsi əsasında dialektal kəmə sözü də formalaşmış. Kəmə taxıl biçimi zamanı iki-üç çəngənin üst-üstə qoyulmasına deyilir. Bu nümunələrdən yola çıxaraq deyə bilərik ki, k//ğ-v-k-y xətti də yeni sözlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu sıradan h>y əvəzlənməsi isə hel dağdan qopub yumalanan, uşaqların dağdan üzü aşağı dığrıldıqları daş hellən // hellan bununla bağlı helləmək, tökmək, (əndərmək), helləməx itələmək, yuvarlatmaq sözlərindən bəhs etmək olar. Hel kökü yuxarı sıra samitləri y ilə h-nın əvəzlənməsinə görə hel ədəbi dildəki yel (yellənmək) sözü ilə eyni köklü olur. Hel sözü dialektal törəmə sayıla bilər. Pələ çayı keçmək üçün qamışdan qayırılmış nəqliyyat vasitəsi. Pələ düzəltmək üçün 5-6 ağacı bir-birinə bənd edib, altına 3-4 qoyun dağarcığını üfürüb bağlayır sonra üstündə oturub çay keçmək üçün istifadə edilib. Bununla yanaşı dialektal bələn sözü də işləkdir: bələn dağın döşündən başlayan xırda aşırım. “Pələt//pələb sözü qarıya, gəzə qoyulan hörmə mənasında Salyan, Masallı şivələrində qeydə alınmış. Hər yerdə pəl//bəl kökü yol, keçid anlamıdır. Türk dilinin Anadolu dialektində də belən aşırım mənasındadır” [4, s. 65]. Onda bu sözlər ədəbi dildəki bərə “keçid” sözü ilə bir semantik bölgəyə düşür. Barata - iz, nişanə, qalıq mənası və bir də ölü paltar, ölü şeyləri, miras mənasını ifadə edir. Digər bir mənası da palçıq layı, bir parça palçıq deməkdir. Bu söz r-l ilə balata//balatı şəklini alır ki, bu isə Azərbaycan dilinin şimal şivələrdə xəmiri acıtmaq üçün əvvəlcədən saxlanan bir az xəmirə deyilir. Sözün bu mənası valata xəmirə vurulan maya (valata və barata şəklində də işlənir. Onda barata palçıq yumrusu, layı ilə balata//balatı (xəmir yumrusu) eyni kökün fonosemantik variantları və ya fərqli mənalı sözlərdir. Bu barata sözü isə fikrimizcə, bar- r>l, a>ə nəticəsində bəl kökünə (nişan, işarə) bağlanır. Bu ölçüyə B.Əhmədovun münasibəti belədir: “...ədəbi dildəki bur sözündən –a şəkilçisinin birləşməsinə bur+a (bula,- dialektal burkə//bulğa sözləri də törəyə bilər” [4, s. 77]. Qulan//qulun -at balasının körpə vaxtı. Söz qırğızca qulun, kümükça gülük şəklindədir. Bu söz qurik (r>l) şəklində Laçın şivələrində “atın kiçik balası” [2, s. 163] mənasındadır. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarında “At ayağı külük, ozan dili çəvük olur” ifadəsindəki külük diqqəti cəlb edir. Bu sözü bəzi türkoloqlar “çolaq” mənasında şərh edib. “Orxan Qokyayın izahında məşhur “Fərənki-turki” lüğətində isə külük “yük atı” mənasındadır. Dialektal qurix “cavan güclü at” anlamı bu lüğətdəki mənə ilə daha yaxındır” [2, s. 208]. r>l ilə qurik//külük //qülün sözləri bir-birindən fərqlənir. Qaşqala - itburnu. Sözün birinci hecası qaş sözüdür. Bununla omonim qaş evin tirləri üstünə qoyulan əyri, qaş dağ sırası, silsilə dağlar sözü də var. Habelə Naxçıvanın dialekt və şivələrində qaşbənd ləçək, başa bağlanan parça, qaşqa heyvanların alın hissəsində ağ tüklər topası, qaşqal kimi faktlarda qaş sözünə rast gəlirik. Bu sözlərin hamısı ədəbi dildəki qaş sözü ilə bağlıdır. Qaşqala “itburnu” sözünün

də ilk hecası qaş bu sözdür. Lakin ikinci heca – qala, əslində qara sözdür. Burada r>l əvəzlənməsi baş vermişdir. Həqiqətən də itburnunun başı//qaşı qara olur. Bu sözü indi qaraqaş kimi biçimləmək düz olar. Talaşa 1) odun doğrayarkən ağacdən qopan qırıntılar; 2) yonulan taxtdan burulub çıxan nazik təbəqə; 3) odun doğrayanda baltanın odunu kəsdiyi yerdən qopan qırıntılar talaşa adlanır. Bu sözlərin bildirdiyi məna tilişkə, tirişkə kimi fono quruluşda da işlənir. Bu sözlərdə (talaş-talaşa-taraşa-tirişkə-tilişkə) ümumi bir kök var: tar//tal və ya tir//til. Qapalı saitə açıq saitə keçdiyini sait əvəzlənməsi kimi götürəndə (tir r>l ilə til) til kökü qəbul edilməlidir. Onda tir+əş+kə şəkli bərpa olunur və tilişkə//talaşqa//talaşa kimi fonovariantlar alınır. Nəticədə talaşa – odundan qopan qalın hissələr, tilişkə isə nazik hissələr kimi anlaşılır. Söz kökü öncə r ilə olub, r>l baş vermişdir. Kökə şəkilçilər də qovuşmuşdur. Dığ-bığ - bir iş, hadisə haqqında təkrar-təkrar danışmaq, dedi-qodu, narazılıq söz-söhbəti. Bu sözə b-z uyğunluğu nöqtəsindən baxanda o səs, söz anlayışlı zığ-zıq//zuy-zuy, zığıltı, zuyultu sözləri ilə əlaqələndirmək olar.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində t-d, d-y, z-y əvəzlənməsilə baş verən derivatoloji məqama nəzər yetirək. Bəllidir ki, Azərbaycan dili sözlərinin önündəki b və t samitləri qədim zamanlarda bir olub, gah t, gah da b fəallaşmış. Bu paralellikdə bir hal müşahidə olunur: bu da t-nin öncə b-nin isə indi üstünlüyüdür. Beləliklə, t-b münasibəti Naxçıvanın dialekt və şivələrində həm fonovariant sözlər əmələ gətirir, həm də müstəqil söz formalaşdırıcı vasitə kimi çıxış edir. Məsələn: Dubkeş-tüstüçəkən sözün keş hissəsi bizə görə keç-felidir. “Dub” hissəsi t-b əvəzlənməsi ilə tut sözündən olub qədim tüstü<tütüsü sözünün köküdür. Bəllidir ki, tütün sözü tüstü sözünün öncəki şəklidir. Bu haqda B.Əhmədov yazır: “Qədim mənbələrdə tüt tüstüləmək, tüstü buraxmaq, tütün “tüstü” kimi qeyd edilib. Dubkeş//tütkeç – yəni tüt-tüstü keç olub, bu da türk dillərinə məxsus söz yaratma formasıdır. Müqayisə et; dabankeç, qolaç, yazkəlbə” [4, s. 56] və s.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Naxçıvanın dialekt və şivələrində söz köklərinin mənaca fərqlənməsi səslərin fonovariantlığı ilə əlaqədardır. Bəzən kök sözlərin fonetik dəyişmə ilə yeni sözlərin yaranması prosesi müşahidə olunur. Bu tip sözyaratma yolu türk dillərində də qədim dövrlərdən mövcuddur. Naxçıvan dialekt və şivələrində fonetik yolla derivatoloji proseslərin aşağıdakı istiqamətləri də müəyyənləşdirmişdir: sözün tərkibindəki qapalı saıtlərin açıq saıtlərə keçməsi; sözün tərkibindəki kar samitlərin cingiltiləşməsi; məxrəci yaxın olan səslərin bir-birinə keçməsi; tələffüzü mürəkkəb olan səslərin parçalanması, sadələşməsi və s. yollarla fonosemantik derivatoloji proseslər baş vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s
2. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti / Q.Ş.Kazımovun, redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
3. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
4. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyli (şivə materialları əsasında). Bakı: APİ-nin nəşri, 1990, 90 s.
5. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
6. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. Bakı: Elm və həyat, 2010, 443 s.
7. Məhərrəmli B.B. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2017, 272 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ismayilzulfuyye@yahoo.com

Zulfiyyə İsmayıl

INFLUENCE OF PHONETIC CHANGE IN DIALECTS AND ACCENTS OF NAKHCHIVAN ON DERIVATIVE PROCESSES

The paper deals with phonetic model of word-building in Nakhchivan dialects and accents and the methods of its formation. One of the interesting methods of word-building in Nakhchivan dialects and accents is the phonetic method. Although it is less developed than morphological method of word formation, but there are linguistic factors formed by this method. Although Nakhchivan dialectal layer of Azerbaijani language resembles literary language in terms of structural-semantic, lexical-grammatical, grammatical forms, it differs from literary language of Azerbaijan in terms of certain derivational aspects. Therefore, we encounter valuable, rich materials that display the relationship between syntax and morphology. Lexical units formed by phonetic method are sampled language facts collected from dialects and accents of Nakhchivan.

Keywords: *Nakhchivan, phonetic method, a dialect and an accent, word-building.*

Зульфья Исмаил

ВЛИЯНИЕ ФОНЕТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ НАХЧЫВАНА НА ДЕРИВАТОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

В статье рассказывается о фонетическом способе словообразования в диалектах и говорах Нахчывана и о процессе его образования. Одним из интересных способов словообразования в диалектах и говорах Нахчывана является фонетический способ. Хотя он менее развит, чем морфологический способ словообразования, но часто встречаются языковые факторы, образованные этим способом. Несмотря на то, что слой Нахчыванских диалектов и говоров азербайджанского языка похож на литературный язык с точки зрения структурно-семантических, лексико-грамматических, грамматических форм, он отличается от азербайджанского литературного языка с определенного дериватологического подхода. При этом мы сталкиваемся с ценными, богатыми материалами, которые показывают синтаксические и морфологические отношения. Лексическим единицам, созданным фонетическим методом, в качестве примеров сопоставлены языковые факторы, собранные в диалектах и говорах Нахчывана.

Ключевые слова: *Нахчыван, синтаксический способ, диалект и говор, словообразование.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 18.10.2019
Son variant 17.01.2020